

**'במקום מצוה' – על תיקון מקביל בפירוש המשנה לרמב"ם
ובפירוש מחותנו רבנו חננאל בן שמואל**

מאת

כרמיאל כהן

בעניין עירובי תחומין בשבת מובאת המשנה הבאה: 'נתנו באילן, למעלה מעשרה טפחים – אין עירובו עירוב, למטה מעשרה טפחים – עירובו עירוב'.¹ אדם שעירובו נמצא על גבי האילן, עירובו מועיל לו לעניין תחומין בשבת רק אם העירוב נמצא בגובה פחות מעשרה טפחים; אולם אם העירוב שעל גבי האילן גבוה מעשרה טפחים, אין הוא מועיל. את מיקומו של האילן ואת טעם ההבדל שבין הגבהים השונים ביררו אמוראים בגמרא,² ובעקבות בירור זה כתב הרמב"ם בפירוש המשנה:

והנה אמרו בבבא ראשונה שבמשנה זו 'נתנו באילן', הוא בתנאי שיהא באילן ארבעה טפחים על ארבעה טפחים או יותר והוא נתכון לשבות ברשות הרבים. שאם נתן ערובו באילן זה למעלה מעשרה נעשה הערוב ברשות היחיד והוא ברשות הרבים, ולפיכך אין ערובו ערוב לפי שאי אפשר לו לקחת הערוב בין השמשות ולהוציאו למקום שביתה. ואם נתנו למטה מעשרה נעשה הערוב בכרמלית ואפשר לו להוציאו בין השמשות לרשות הרבים לפי שהוא משום שבות, ואע"פ שהוא משתמש באילן הרי זה מותר בין השמשות לדעת רבי, וכל משנה זו אינה אלא לרבי.³

מדובר באילן שעומד ברשות הרבים,⁴ וכוונתו של מניח העירוב לשבות במקומו ברשות הרבים,⁵

* מאמר קצר זה הוא מעוללות עיסוקי בתורת הרמב"ם וצאצאיו במסגרת פרויקט 'בית הרמב"ם' בריכוזו של פרופ' מנחם בן-ששון. הפרויקט נתמך בידי הקרן הלאומית למדע. תודתי נתונה לפרופ' בן-ששון על האמון, על התמיכה ועל מאור הפנים.

1 משנה עירובין ג, ג. כל הציטוטים מהמשנה ומפירוש המשנה לרמב"ם הם על פי: משנה עם פירוש הרמב"ם, א: סדר מועד, מהדורת י' קאפח (ללא המקור הערבי), ירושלים תשכ"ד.

2 בבלי, עירובין לב ע"ב.

3 מהדורת קאפח, עמ' ע.

4 אילו היה האילן עומד ברשות היחיד, לא הייתה כל סיבה להבדל בין הגבהים השונים, שהרי 'רשות היחיד עולה עד לרקיע' (בבלי, עירובין לב ע"ב).

5 אם נתכוון לשבות על האילן למעלה מעשרה טפחים, העירוב צריך להועיל, שהרי 'הוא ועירובו במקום אחד הוא'

ומתוך כך מתבאר ההבדל שבין הגבהים השונים: למעלה מעשרה טפחים הוא רשות היחיד, ולכן ברור מדוע אין עירובו עירוב, שהרי אינו יכול לקחת את עירובו משם למקומו ברשות הרבים.⁶ למטה מעשרה טפחים (ולמעלה משלושה טפחים) הוא כרמלית, ועירובו עירוב כיוון שיכול לקחת אותו למקומו ברשות הרבים בין השמשות, שהוא זמן קניית העירוב.⁷

אכן האפשרות לקחת את העירוב בין השמשות אמורה להיות אסורה מדרבנן משני טעמים: הוצאה מכרמלית לרשות הרבים אסורה מדרבנן; אסור להשתמש באילן בשבת.⁸ אך המשנה היא לשיטת רבי, שסובר ש'כל דבר שהוא משום שבות לא גזרו עליו בין השמשות', ולכן מותר להוציא מכרמלית לרשות הרבים, ומותר גם להשתמש באילן.

וכתב הרמב"ם בהמשך הדברים בפירוש המשנה: 'והלכה כרבי האומר דבר שהוא משום שבות בין השמשות לא גזרו'. כך הוא הנוסח במהדורת הרב יוסף קאפח.⁹ אולם בדפוס נוספו בסוף המשפט שתי מילים: 'במקום מצוה'. מילים אלו נוספו כבר בגיליון כ"י אוקספורד, שנכתב במצרים על ידי ר' שלמה בן ר' שמואל 'הדיין המשכיל', ושכולל את הגהותיו של הרב מוסי בן עבד אלמחסן, מחשובי רבני ארם צובא בסביבות שנת הר"ל (1470), על פי כתב ידו של הרמב"ם.¹⁰ ועל שתי מילים אלו העיד גם ר' אברהם בן הרמב"ם: 'בתחלה היה סובר ז"ל בכל דבר שהוא משום שבות לא גזרו עליו בין השמשות ועל זה היה פירושו במשנה וחזר ותקן במקום מצוה'.¹¹ נראה אפוא שבמהדורה קמא היו חסרות שתי מילים אלו – וזהו הנוסח של כתבי היד התימניים שעליהם סמך הרב קאפח (שלא בצדק לעניות דעתי) בהיעדר כתב ידו של הרמב"ם.¹² – ובמהדורה בתרא הוסיפן הרמב"ם, ונמצאו הדברים תואמים לפסיקתו ב'משנה תורה':

(בבלי, שם). נוסף על כך לפי אפשרות זו העירוב שמתחת לעשרה טפחים אינו אמור להועיל, שהרי הוא ברשות היחיד ועירובו ברשות הרבים, ראו: ר"מ המאירי, בית הבחירה על מסכת עירובין, מהדורת מ' הרשלר, ירושלים תשכ"ח, עמ' קכה והערה 132.

6 הדבר ברור על פי אחד הכללים שהקדים הרמב"ם לביאור משנה זו: 'אדם שערב ערובי תחומין צריך שיהא הוא ועירובו במקום אחד, כלומר שאפשר לו לאכול ערובו במקום שנתכון לשבות בו' (מהדורת קאפח, עמ' ע). מקורו של כלל זה למעשה בסוגיה הנדונה כאן (ראו לשון הרמב"ם בתחילת ביאורו למשנה זו: 'משנה זו צריכה כללים מהם שכבר נזכרו ומהם שעדיין לא נזכרו').

7 גם דבר זה ברור על פי הכלל שכתב הרמב"ם שם: 'קניית העירוב אינה אלא בין השמשות'. וראו: משנה, עירובין ג, ג-ד.

8 ראו: משנה, ביצה ה, ב.

9 מהדורת קאפח, עמ' עא.

10 פירוש המשנה לרמב"ם (שבת, עירובין ופסחים) בערבית, בודליאנה (נוביאואר, 395 [ס' 18383] במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי). ראו: מהדורת קאפח, הערה 27. אמנם בהקדמתו לסדר מועד (עמ' 5) כתב הרב קאפח שכתב יד זה גם נכתב על ידי הרב מוסי, אך כבר העיר על שגיאה זו 'שילת, מסכת שבת עם פירוש רבנו משה בן מימון, ירושלים התשס"ה, עמ' 7 והערה 1. על ר' מוסי ראו: א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים וסוריה, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 426, 515-517.

11 ספר ברכת אברהם, מהדורת ב' גולדברג, ליק תר"ך, עמ' 22, 'תשובה' ל'שאלה יד' (בתיקון קל על פי הגדפס בהוספה ב שבסוף הכרך השני של משנה תורה בהוצאת פרדס, ירושלים תשכ"ג, עמ' יג, סימן יז).

12 פירוש המשנה לסדר מועד בכתב ידו של הרמב"ם המצוי בידינו מתחיל בסוף פרק שביעי של מסכת עירובין. כתב

אבל אם נתכוון לשובות ברשות היחיד או ברשות הרבים והניח עירובו בכרמלית, או שנתכוון לשובות בכרמלית והניח עירובו ברשות היחיד או ברשות הרבים – הרי זה עירוב, שבשעת קניית העירוב, שהוא בין השמשות, מותר להוציא ולהכניס מכל אחת משתי הרשויות לכרמלית לדבר מצוה; שכל דבר שהוא מדברי סופרים לא גזרו עליו בין השמשות במקום מצוה או בשעת דוחק.¹³

עדות על תיקון מקביל בעניין זה, ניתן ללמוד מפירושו של מחותנו, רבנו חננאל בן שמואל, למסכת עירובין:

היד המקורי לסדר מועד (פירוש המשנה לרמב"ם בערבית): כ"י ירושלים 5703 (לשעבר כ"י ששון 72; ס' 9978 במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי), מהדורת צילום: ס"ד ששון (מהדיר), פירוש המשנה לרבי משה בן מימון, קופנהגן תשט"ז.

13 הלכות עירובין ו, ט. הנוסח כאן ובהמשך הוא על פי מהדורת נ"א רבינוביץ (עם פירוש יד פשוטה), זמנים, ב, ירושלים תשנ"ט. וכעין זה בהלכות שבת כד, י (וראו במהדורה הנ"ל, זמנים, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' תשי"ח, הערה *). בעניין מקור הצמצום 'במקום מצוה', ראו 'מגיד משנה' להלכות שבת שם, שביאר שכך עולה מן המשנה (שבת ב, ו): 'ספק חשכה ספק אין חשכה אין מעשרין את הודאי ואין מטבילין את הכלים'; 'ואין דברים אלו אלא משום שבות. לפיכך תירצו ז"ל שלא התירו השבותים בבין השמשות אלא במקום מצוה כוונתו וכיוצא בה וכדברי רבינו'. וראו: ברכת אברהם (שם). אכן יש להעיר שמדברי ר' אברהם בן הרמב"ם משמע לכאורה שהרמב"ם סבר בתחילה שכל דבר שהוא משום שבות לא גזרו עליו בין השמשות כלל, ולאחר מכן חזר בו וצמצם את הדין; מסתבר שכונת הדברים היא שלדעתו הרמב"ם סבר שהמשניות חלוקות והכריע כמשנה בעירובין, ולבסוף חזר בו ויישב את המשניות (ברור שאין להניח שהרמב"ם שכח לפי שעה את המשנה במסכת שבת). סביר להניח שר' אברהם ראה את התוספת של הרמב"ם ושחזר את מהלך הדברים מדעתו. אבל לעניות דעתי אין כל צורך לומר שהרמב"ם חזר בו להלכה, אלא ניתן לומר שבפירושו לעירובין כתב את הדין בהתאם למקרה הנדון, והוסיף 'במקום מצוה' בהתאם להלכה הכללית. אכן גם בעת שהוסיף לא הייתה כוונתו לכתוב את ההלכה הכללית לגמרי, אלא רק למנוע את הוצאת דבריו מהקשרם, העלולה להוביל לטעות שדברי רבי נאמרו על כל שבות (ר' דניאל הבבלי אכן התלבט באפשרות זו, אולם לא ביחס לפירוש המשנה, ראו: ברכת אברהם [שם]). לכן הוסיף הרמב"ם את המילים 'במקום מצוה', המתאייחסות לעירובי תחומין הנעשים לצורך מצוה (ראו למשל: משנה, עירובין ח, א ובפירוש הרמב"ם שם; בבלי, עירובין פב ע"א) ולא ראה צורך להוסיף 'או בשעת הדחק' (אם כי יש לציין שעירובי תחומין נעשים גם 'בשעת הדחק': 'אין מערבין עירובי תחומין אלא לדבר מצוה [...] או מפני היראה, כגון שהיה רוצה לברוח מן הגויים או מן הלסטים וכיוצא בזה' [הלכות עירובין ו, ו; על פי: משנה, עירובין ג, ה]). בעניין ההיתר 'במקום מצוה' יש להעיר עוד שצפוי היה שיותר לעשות לכתחילה את עירוב התחומין (שהוא לצורך מצוה) בין השמשות, אך הרמב"ם פסק: 'אין מערבין בין ולא משתתפין בשבת אלא מבעוד יום. ומערבין עירובי חצירות ושתופי מבואות בין השמשות, אע"פ שהוא ספק מן היום ספק מן הלילה' [הלכות עירובין א, כא], וכבר תמה על כך ר' משה הכהן מלוניל בהשגותיו להלכות שבת כד, י (מהדורת ש' אטלס, ירושלים תשכ"ט, עמ' צ). אמנם מקור החילוק בין עירובי תחומין לעירובי חצרות בעניין זה הוא בבבלי, שבת לד ע"א: 'כאן – בעירובי תחומין, כאן – בעירובי חצרות', לאור ההבנה שההיתר במשנה, שבת ב, ו לערב בין השמשות ('ספק חשכה ספק לא חשכה [...] מערבין [...]') נאמר בעירובי חצרות, והאיסור העולה מתחילת המשנה שם ('שלשה דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם חשכה [עם חשכה אין, ספק חשכה ספק אינו חשכה – לא' [בבלי [שם]] [...] ערבתי [...]') נאמר בעירובי תחומין. אכן הראשונים התלבטו אם לפרש כך או הפוך, ראו למשל: רש"י, שם, ד"ה 'בעירובי תחומין'; תוספות, שם, ד"ה 'לא קשיא'. מעניין שגם הרמב"ם התלבט בפרשנות גמרא זו, כפי שעולה מעיון בטיטת פירושו למשנה (ס' הופקינס, פירוש הרמב"ם למסכת שבת, טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגרפיים מגניזת קהיר, ירושלים תשס"א, עמ' 44–45), ומהשוואתה למהדורת קאפה (הוזה בעניין זה לנוסח הדפוסים), עמ' יז. וראו לאחרונה: 'י' שילת, מסכת שבת עם פירוש רבנו משה בן מימון, ירושלים תשס"ה, עמ' מד והערה 58, עמ' רו.

וסבירא ליה להאי תנא דכל דבר שהוא משום שבות לא גזרו עליו בין השמשות, במקום מצוה או דוחק. וכבר אמרנו דאין מערבין עירובין תחומין אלא לדבר מצוה. והואיל ששעת קניית העירוב היא בין השמשות, לא גזרו עליו ליקח אותו בין השמשות דהוא שעת קניית העירוב, לפיכך מותר לו להניחו שם.¹⁴

בכתב היד שעליו מבוססת מהדורה זו, המילים שהדגשתי מופיעות בהמשך הקטע, לפני המילים 'דהוא שעת קניית העירוב', ונמחקו, והובאו בגיליון לעיל במקומן.¹⁵ במבואו מאשש המהדיר את ההנחה שכתב היד הועתק מכתב ידו של המחבר, ושהוא נטל חלק בכתיבתו.¹⁶ ייתכן אפוא שכך היה מהלך הדברים: רבנו חננאל בן שמואל כתב את פירושו בהשפעת פירוש המשנה של הרמב"ם,¹⁷ ולכן לא כתב את המילים המודגשות לעיל (בהתאם למהדורה קמא). הקטע הנדון הוא פירוש למשנה, ולכן מובן מדוע הוא נכתב על פי פירוש המשנה ולא על פי 'משנה תורה',¹⁸ שבו השתמש פעמים רבות בפירושו.¹⁹ לאחר שהרמב"ם הוסיף בפירוש המשנה שלו את שתי המילים 'במקום מצוה', תיקן גם רבנו חננאל בן שמואל בגיליון כתב ידו, וציין שיש להוסיף את התוספת אחרי המילים 'בין השמשות'.²⁰ הסופר שהעתיק את פירושו רבנו חננאל בן שמואל מכתב ידו טעה והכניס את התוספת אחרי 'בין השמשות' הלא נכון, ולאחר מכן תוקנה הטעות על ידי מחיקת התוספת במקום השגוי וכתיבתה בגיליון המקום הראוי. אם אכן כך היה מהלך הדברים הרי לפנינו עדות על השפעת תיקונו של הרמב"ם בפירוש המשנה על מחותנו. במבואו טוען המהדיר שרבנו חננאל בן שמואל ראה את נוסח מהדורה בתרא של פירוש המשנה ומדגים זאת.²¹ אם המהלך שתיארתי נכון, לפנינו עדות שרבנו חננאל בן שמואל ראה בעניין אחד גם את מהדורה קמא וגם את מהדורה בתרא, והוסיף בפירושו בהתאם להוספת הרמב"ם.²²

14 פירוש רבינו חננאל בן שמואל על מסכת עירובין, מהדורת ש' קליין, ירושלים וקליבלנד תשנ"ו, עמ' קצח.

15 ראו: שם, הערה 8.

16 ראו: שם, מבוא, עמ' 31-32 והערה 238.

17 ראו: שם, עמ' 21.

18 ראו: שם, הערות 3-4 לעומת הערה 6.

19 ראו: שם, עמ' 22-23.

20 ברקע הדברים עומדת כאן ההנחה שהפירוש לעירובין נכתב לפני שתיקן הרמב"ם במהדורה בתרא 'במקום מצוה'. המהדיר אמנם כתב (שם, עמ' 16) שהפירוש לעירובין נכתב בין השנים תתקס"ה-תתקפ"ה, דהיינו לאחר פטירת הרמב"ם, וזאת מפני שהרמב"ם נזכר בברכת המתים. אולם לאמתו של דבר נראה שראיה זו אין בה ממש, כיוון שהפירוש לעירובין אינו מצוי לפנינו בכתב ידו של רבנו חננאל בן שמואל אלא בהעתקתו של סופר שעשוי היה להעתיק את הפירוש שנים רבות לאחר שנכתב.

21 שם, עמ' 21-22 והערה 115.

22 המסקנה המתבקשת לכאורה מדברים אלו היא להניח שהתיקון 'במקום מצוה' בפירוש המשנה נכתב בשלב מאוחר לשאר תיקוני מהדורה בתרא הכלולים בפירוש עירובין של רבנו חננאל בן שמואל; אבל חשוב להדגיש שמסקנה זו אינה הכרחית כלל כיוון שיתכן שבמקומות האחרים שבהם מופיע נוסח מהדורה בתרא של פירוש המשנה, הצליח הסופר לתקן על פי גיליונותיו של רבנו חננאל בן שמואל באופן שאין כל זכר לתיקון. במקרה שלנו שגה הסופר בתיקונו, ומשגיאתו למדנו על תיקונו של רבנו חננאל בן שמואל.

[5] 'במקום מצוה' – על תיקון מקביל בפירוש המשנה לרמב"ם ובפירוש מחותנו רבנו חננאל בן שמואל 617

אפשרות אחרת היא שרבנו חננאל בן שמואל הוסיף את התוספת בעקבות 'משנה תורה', שלא היה לנגד עיניו בעת שפירש את הקטע הנדון מהטעם שביארתי לעיל. על פי אפשרות זו מתברר גם מקור התוספת אצל רבנו חננאל בן שמואל 'או דוחק', שאיננה מתועדת בפירוש המשנה. אמנם עדיין אפשר לטעון שהוספתו של הרמב"ם בפירוש המשנה היא שעוררה את רבנו חננאל בן שמואל לתקן גם בפירושו, וייתכן כי משהתעורר לתקן גם בדק ב'משנה תורה' ולכן כתב 'או דוחק'. בין כך ובין כך המשך הדברים שהוסיף רבנו חננאל בן שמואל ('וכבר אמרנו' דאין מערבין עירובי תחומין אלא לדבר מצוה') הוא ודאי מדעתו. אפשרות נוספת היא שרבנו חננאל בן שמואל, שהלך בעקבות פירוש המשנה בפירושו לקטע זה (מהטעם האמור לעיל), התעורר לתקן בעקבות 'משנה תורה', והוא שעורר את הרמב"ם לתקן גם בפירוש המשנה.²³ בכל אופן, לפי כל האפשרויות, לפנינו עדות מרתקת על תיקון מקביל בפירוש המשנה של הרמב"ם ובחיבורו של מחותנו, רבנו חננאל בן שמואל.

23 שלעניות דעתי אין מדובר כאן בתיקון טעות אלא בתוספת הבהרה שמטרתה להציל מטעות, ראו לעיל הערה 31.